

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 51, Haziran/June 2024, 291-310

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/85067>

ISSN 2791-6812

Pagan Kültürünün Etkisiyle Şekillenen Câhiliye Dönemi Anlayışı

The Conception of the Jâhiliyya Period Shaped by the Influence of Pagan Culture

Yazar Bilgisi Author Information

Enver POLATOĞLU

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyarbakır, Türkiye
Dr., Presidency of Religious Affairs, Diyarbakır, Türkiye
epolatoglu@hotmail.com , www.orcid.org/0000-0001-6702-9332

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1416005
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
7 Ocak/January 2024	11 Haziran/June 2024

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk indiği toplumda temel değer yargıları muhafaza edilmiş, İslâm'ın ruhuna ve ahlak anlayışına uymayan hususlar yeniden düzenlenerek evrensel esaslar ortaya konmuştur. Yüce Kur'an'ın nüzulüyle beraber toplumların yaşadıkları temel sorunlar peyder pey insanların gündemine taşınmış ve uygun çözüm yolları üzerinde durulmuştur. Tarih boyunca Müslümanlar Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla önemli çabalar ortaya koymuş, İslam'a ve insan haklarına aykırı konuların sebepleri üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Yüce Kur'an'da ve hadîs-i şeriflerde İslam öncesi anlayışın pek çok açıdan tenkit edildiğine şahit olmaktayız. Pagan kültürünün etkisinde kalarak ayrılmaya, ırkçılığa ve taassuba dönüşen düşünceler, âyet-i kerîmelerin inmeye devam ettiği dönemde vahyin etkileşimiyle Kur'an temelli bir mana ve muhteva kazanmaya başlamıştır.

Putperestliğin yaygınlaştığı, ibadet adı altında dinin esaslarının tahrif edildiği, insan hakları ihlallerinin çoğaldığı, haksız kazancın normal alışveriş şeklinde addedildiği bir dönem olan Câhiliye çağı; inanç, tutum ve davranış yönüyle daima eleştiri konusu olmuştur. İçinde pek çok farklı unsur ve nitelik barındıran bu dönemin zaman, zemin ve şartlar bağlamında ele alınması; inanç, itikat ve sosyal hayat açısından değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Realitede var olan bu karakteristik yapının Kur'an ekseninde bir değerlendirmeye tabi tutulması, dinî açıdan olduğu kadar tarihî açıdan da gereklilik arz etmektedir.

Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi, dönemin şartları içerisinde yer alan sebeplerin ve kavramların doğru tespit edilmesine ve kendi tarihî bağlamında doğru değerlendirilmesine bağlıdır. Bir kavramın doğru analiz edilebilmesi, onun kapsam ve etki alanını doğru tespit etmekle bağlantılıdır. Bu bakımdan "Câhiliye" kavramıyla nitelenen yapıyı ortaya koyarak bu anlayışın etkilediği alanları tespit etmek, dönemin varsayıma dayalı genel mantıksal anlayışını çözümlenmeye çalışmak ve dine uygun tashih etmek gereği ortaya çıkmaktadır. İşte bu çalışmada paganist ilah anlayışının etkisiyle şekillenen ve şirkin egemenliğinde kalarak diğer bütün alanları da kapsayan yapıyı, bütüncül bir bakış açısıyla araştırmak üzere yola çıkılmış; temel kaynaklar esas alınarak Câhiliye adetlerinin inançtan ibadete ve itikattan insan anlayışına kadar genel mantığını, tutumunu ve etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç bağlamında dönemin atalar kültürüne dayalı anlayışın yol açtığı problemler alanların sınırlarını belirleyerek, insan hak ve özgürlükleri noktasında yaşanan mağduriyetleri de tespit etmek mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada elde edilen en genel bulgu ve sonuçlara göre kavramsal açıdan "Câhiliye" tarihteki belli bir döneme işaret etmekle beraber, fikrî ve zihinsel anlamda tarihin diğer bazı dönemlerinde de etkisini sürdüren bir yapıya sahip olmuştur. "Atalar kültürü" ve buna bağlı olarak ortaya çıkan "paganist" yapı beraberinde inanç ve ahlak sorunlarını da doğurmuştur. Sorunlu ilah anlayışının paralelinde gelişen olumsuz davranış biçimleri bütün alanları tehdit etmiş ve "Allah'ın hükmü" yerine "Câhiliye hükmü"nü kökleşmesine yol açmıştır. İlah anlayışındaki ana referans yüce yaratıcının kendisi olmayıp, onun yerine ikame edilen sanal nesnelere olmuştur. Yine bu dönemde seküler bir formata evrilen ibadetlerin ana gayesi, üretilmiş ve araçsallaştırılmış sözde Tanrı olan nesnelere yoluyla tatmin olma amacına yöneliktir. Buna bağlı olarak gelişen insan anlayışı güç, çıkar ve ekonomik kaygı temeline dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Câhiliye, İslam, İnanç, Paganizm.

Abstract

In the society where the Qur'ān was revealed, basic value judgements were preserved, whereas whatever failed to comply with the spirit and morality of Islam was reconsidered, and universal principles were established. With the revelation of the Holy Qur'ān, basic problems experienced by societies were gradually brought to people's agenda, and possible solutions were emphasised. Throughout history, Muslims have made important efforts to ensure a better understanding of the Qur'ān and have conducted studies on the causes of issues that violated Islam and human rights. It is clear that the pre-Islamic understanding is criticised in many aspects in the Holy Qur'ān and hadīths. Thoughts that turned into segregation, racism and fanaticism under the influence of pagan culture began to gain a Qur'ān-based meaning and content thanks to revelation during the period when the verses were still being revealed.

The Jāhiliyya Period was a time characterised by widespread idolatry, distortion of religious principles under the name of worship, serious violations of human rights, and unfair profits considered as legitimate trade. Therefore, it has always been criticised in terms of beliefs, attitudes and behaviour. It is essential that this period, which is composed of many different components and qualities, be considered based on contextual elements such as time, background and conditions and be evaluated in terms of belief, faith and social life. Evaluating this specific period with reference to the Qur'ān is essential, not only in terms of history but also in terms of religion.

A better understanding of the Qur'ān depends on accurately pinpointing the causes and concepts by considering the conditions of the period and their correct evaluation in their own historical context. The correct analysis of a concept is linked to the correct identification of its scope and sphere of influence. Therefore, it is necessary to determine the areas affected by this understanding by revealing the construct commonly referred to as 'Jāhiliyya' to analyse the overall presumptive logical understanding of the period and to correct it in accordance with religion. Adopting a holistic perspective and using fundamental sources, the present study sets out to explore the period, which was shaped by the influence of the paganist understanding of deity and which covered all other areas under the domination of shirk. It aims to investigate the general logic, attitude and effect of the customs of Jāhiliyya in a wide variety of areas ranging from belief to worship and from faith to human understanding. With this aim in mind, it is possible to determine the scope of the problematic areas caused by the understanding fed by the cult of ancestors and to identify violations of human rights and freedoms.

A major finding obtained from the present study is that although conceptually 'Jāhiliyya' refers to a certain period in history, it came with a construct that has intellectually and mentally influenced some other periods of history. The 'cult of ancestors' and the 'paganist' elements that emerged accordingly led to problems of belief and morality. The negative behavioural patterns that developed in parallel with the problematic understanding of deity threatened many areas and led to the emergence of the 'judgement of ignorance' instead of the 'judgement of Allah'. The main reference in the understanding of deity was not the Almighty Creator Himself, but the objects substituted for Him. Similarly, the main purpose of worship, which evolved into a secular form during this period, was to get satisfied through objects that were produced and instrumentalised. The human understanding that developed accordingly was based on power, interest and economic anxiety.

Keywords: Tafsīr, Qur'ān, Jāhiliyya, Islam, Faith, Paganism.

Giriş

İlâhî vahyin daha iyi anlaşılabilmesi için Kur'an'ın ilk indiği dönemin dinî ve sosyal yapısını tanımak büyük önem taşımaktadır. Câhiliye dönemine ait inanç olgusu ve ahlak yapısı, pek çok yönüyle dikkat çekici dönüşümler yaşamış, bu dönüşüm ve tahrifat beraberinde toplumsal mağduriyetlere yol açmıştır. Kur'an'da yer alan bir kavram olarak "Câhiliye"¹ bir toplumun salt inkâr ve bilgi alanını değil, sistematik yapısını da kapsamaktadır. Câhiliye'de var olan bu yapının bir sonucu olarak Hanif inancı tahrif edilmiş, saf ve tertemiz olan tevhit inancının yerini şirk ve diğer pagan unsurları almıştır. Başlangıçta kutsal yapı ve mekâna olan saygıdan dolayı hürmet edilen taş ve diğer nesnelere zamanla birer tapınma nesnesine dönüşmüştür. İnanç ve itikat boyutunda yaşanan bu "anlayış" diğer bütün alanları da etkileyerek, çelişkili ve tutarsız bir yapıya zemin hazırlamış ve bu durum bir gelenek sorununa dönüşmüştür. Buna karşı Kur'an-ı Kerim geçmişte var olan doğruları muhafaza etmiş, bazı adetleri yeniden düzenlemiş, insan ruhuna ve İslâm anlayışına uymayan hususları ortadan kaldırarak bütün zamanlarda geçerliliği devam eden evrensel kaideler koymuştur.

Câhiliye kelimesi "c-h-l" (جهل) kökünden türemiş olup lügatte "bilgisizlik, ilmin eksikliği" anlamlarında kullanılmıştır.² Râğib el-İsfahânî (ö. 502/1109) *el-Müfredât* adlı eserinde cehaleti tanımlarken "nefsin ilimden yoksun olması", "doğruya aykırı olan inanma şekli" ve "doğruya aykırı olan davranış biçimi" şeklinde cehlin üç veçhesine dikkat çekmektedir.³ Özelde İslâm öncesi dinî ve sosyal hayat anlayışını, genelde ise fertlerin ve milletlerin günaha yönelik yaşam tarzlarını ifade eden bir kavram olarak Câhiliye, Kur'an ve Hadis literatüründe Araplar'ın İslâm öncesi inanç yapısını ve davranış biçimlerini İslâmî devirdeki sahih yapısından ayırt etmek için kullanılmıştır.⁴ Bu sebeple Araplar'ın İslâm öncesi dönemine "Asrû'l-câhiliyye" yani "Câhiliye çağı",⁵ dönemin insanlarına da "Ehl-i câhiliyye" yani "Câhiliye halkı" adı verilmiştir.

Câhiliye döneminin iki ana dönemden oluştuğu ve ilk Câhiliye çağının Hz. İbrâhim, ikinci Câhiliye çağının ise Hz. Muhammed ile son bulduğu kabul edilmektedir. Bu çağın başlangıç dönemi hakkında ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin ilkinde göre Câhiliye çağının başlangıç dönemi Hz. Nûh ile Hz. İdrîs arasındaki dönemi kapsamaktadır.

¹ Bk. el-Bakara 2/67, 273; Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-En'am 6/35, 111; el-A'râf 7/199, 138; Hûd 11/46, 29; Yûsuf 12/33, 89; el-Furkân 25/63; en-Neml 27/55; el-Kasas 28/55; el-Ahzâb 33/33; ez-Zümer 39/64; el-Ahkâf 46/23; Fetih 48/26.

² Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcû'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlm, 1987), 4/1663; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tacû'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûâtun Mine'l-Muhakkikîn (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 28/255; Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdî'l Kâdir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1999), 101.

³ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Ķur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412), 209.

⁴ Kur'an-ı Kerim'de atalar üzerinden üstünlük iddiasında bulunmak, olumsuz düşünce ve zanlarla hareket etmek (zannu'l-câhiliyye), evlilik ve nikâh konusunda ilahî ölçüleri hiçe sayarak aşırı gitmek, Allah'ın emirlerine aykırı davranış ve taleplerde bulunmak (hukmu'l-câhiliyye), dünya zevklerinin cazibesine kapılarak özel yerlerini teşhir etmek (teberrucu'l-câhiliyye), kin ve nefret duygusuyla büyüklük kompleksine kapılmak (hamiyyetü'l-câhiliyye), birer Câhiliye davranışı olarak ifade edilmektedir. Bk. el-Bakara 2/200; Âl-i İmrân, 3/154; en-Nisâ 4/22; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el-Fetih 48/26; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987), "İmân", 22, "Cenâiz", 39; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi Turâsî'l-'Arabî, ts.), "Cenâiz", 29.

⁵ Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17.

İkinci görüŖe göre Hz. Âdem ile Hz. Nûh arasındaki dönem, başka bir görüŖe göre ise bu çağın başlangıcı Hz. Mûsâ ve Hz. İŖâ arasındaki döneme tekabül etmektedir. Konuya dair farklı bir yaklaşım ise Câhiliye çağının başlangıç zamanının Hz. İŖâ'dan Hz. Muhammed'e kadar devam eden zaman olduğu Ŗeklinde dir.⁶

İnsanların yaŖam Ŗekli ve inanç yapısına bağlı olarak Hz. Peygamber'den (s.a.s.) önceki dönem için "Ehl-i Câhiliye" tabirinin bizzat sahabe tarafından kullanıldığı görölmektedir. Nitekim Ca'fer b. Ebî Tâlib'in HabeŖistan Kralı NecâŖî'nin huzurunda o günün anlayışına dair söylediği Ŗu sözler dikkat çekicidir: "Ey hükümdar! Biz Câhiliye zihniyetine sahip bir kavimdik. Putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarına riayet etmez, komŖularımıza kötölük eder, güçlü olanlarımızı zayıfları ezerdi. Allah aramızdan nesebini, doğruluk ve güvenilirliğini bildiğimiz bir peygamber gönderinceye kadar böyle davranıyorduk."⁷ İslâm'dan önceki yaŖam biçiminin bizzat Hz. Peygamber'in ashâbı tarafından bu Ŗekilde dile getirilmesi, Câhiliye döneminin karakteristik yapısını tanımak açısından önem taşımaktadır. Amr b. Külsûm'un (ö. 584) görüŖlerinden de anlaŖıldıđı gibi Câhiliye dönemi, kabile veya fertlerin gurur (fahır), kibir, asâlet, Ŗeref (mecc), öfke (gazap), kavmiyet (hamiyye) gibi duyguların tatmin edildiği bir dönemdir.⁸ Düşmanlık, kin, kabilecilik, ayrışma, içki, kumar, faiz gibi hususlar dönemin öne çıkan en bariz problemleridir. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) "Câhiliyeti tanımayan İslâm'ı da bilemez."⁹ anlamındaki sözü bu açıdan önemlidir. Toplum nezdinde esas künyesi Ebu'l-Hakem (Bilginin/Bilgeliğin atası) olan Amr bin HiŖam adındaki kiŖinin Müslümanlar tarafından Ebû Cehîl (cehaletin babası) olarak nitelenmesi, Câhiliyenin zihinsel ve inanç kodlarını anlamak adına çarpıcı bir örnektir. Câhiliye kalıntılarının etkisiyle karŖılıklı düşmanlıkların arttığı bir dönemde Hz. Peygamber'in; "Allah sizi İslâm'la müŖerref kılmıŖ, Câhiliye zihniyetinden kurtarmıŖ, küfürden uzaklaŖtırmıŖ ve birbirinize dost kılmıŖken nasıl oluyor da hâlâ Câhiliye ihtiraslarıyla birbirinize düşebiliyorsunuz!"¹⁰ anlamındaki uyarısı ile "Câhiliye davasıyla hak iddia eden, bizden değildir."¹¹ meâlindeki ifadeleri dikkat çekicidir. Bu sözler aynı zamanda dönemin aşırılıklarını ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Câhiliye kalıntılarına karŖı mücadelesini anlamak bakımından önemlidir.

Câhiliye döneminin ne zaman son bulduğu hususunda farklı görüŖler serdedilmiŖtir. Bir görüŖe göre Câhiliye dönemi Hz. Muhammed'in peygamber olmasıyla, başka bir görüŖe göre ise Mekke'nin fethiyle (8/630) son bulmuŖtur. Hz. Peygamber'in; "Ümmetimin arasında Câhiliye'den kalma dört âdet vardır. Asâletleriyle övünme, başkalarının soyuna dil uzatma, yıldızları vesile edinerek yağmur bekleme ve ölü'nün arkasından yüksek sesle ağlama."¹² Ŗeklindeki sözleri, Câhiliye çağının tarihin belli bir döneminde yaŖandıđını ancak etkisinin zihinsel anlamda devam ettiğini göstermektedir.

⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 1/41; Ayrıca bk. Osman Kaya, "Kur'an Bağlamında İslâm Öncesi Arap Yarımadası'nda Dinî Hayat, Putperestlik/Paganizm Örneği", *Diyanet İlmî Dergi*, 49/4, (2013), 7-32.

⁷ Ebû Muhammed Abdulmelik İbn HiŖâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd (b.y.: yy., 1431), 1/290, 336.

⁸ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Ŗerhu'l-Mu'allakâti's-seb'* (b.y.: Dâru İhyâi Turasil 'Arabî, 2002), 206.

⁹ Muhammed Kutub, *Örnek İslâm Toplumu*, çev. Yusuf Yılmaz (İstanbul: Risâle Yayınları, 1990), 7.

¹⁰ İbn HiŖâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/556.

¹¹ Buhârî, "Cenâiz", 38, "Menâkib", 9.

¹² Müslim, "Cenâiz", 29.

Câhiliye dönemini farklı açılardan ele alan çeşitli çalışmalar yapılmıştır.¹³ Ancak bu araştırmamız esasen putperestliğin temel referans olarak kabul edildiği ve tevhit inancının reddedildiği bir ortamda gelişen Câhiliyenin genel anlayışı bağlamında bir amaç taşımaktadır. Burada konu beş başlık altında incelenecek, pagan kültürünün ve atalar dininin pratik hayattaki etkisi araştırılacaktır. Buna göre Câhiliye döneminin ilah anlayışı değerlendirilerek puta tapma sebepleri üzerinde durulacak, Câhiliye halkının somut olarak en dikkat çeken ve putlarla ilişkilendirilen ibadetleri incelenecek, İslam'da insana biçilen değerler aksine Câhiliyedeki sınıfsal ve cinsiyete dayalı kavmiyetçi yaklaşıma dair yaşanmış hadiseler üzerinden fikir yürütülecektir. Bununla beraber itikâdî anlamda Câhiliye hakkında fikir sahibi olmak gayesiyle esas ruhani yapısından koparılan melek anlayışına dair bir başlık açılacak ve son olarak bu devrin alış-veriş hukukunu tanımak açısından ticarî anlayışlarına dair yaklaşımlar değerlendirilecektir. Bütün bu alanlarda yapılacak değerlendirmeler yoluyla paganizmin etkisiyle şekillenen Câhiliye çağının genel düşüncesinin tanınması hedeflenmektedir.

1. Câhiliye Döneminin İlah Anlayışı

Câhiliye döneminin en dikkat çeken yönü putperestliğin yaygın bir inanma biçimi olarak ortaya çıkmasıdır. Bu dönemde her kabilenin kendine özgü bir putu ve tanrı tasavvuru bulunmakta, her putun bir yetki alanı ve sorumluluğu söz konusu olmaktadır. Kaynaklarda bu döneme ait pek çok put ismi zikredilmekte,¹⁴ putperestliğin geçmişi Nuh (a.s.) toplumuna kadar uzanmaktadır.¹⁵ Hatta bazı tarihçiler putperestliğin ilk defa Hz. Âdem'in vefatından sonra ortaya çıktığını iddia etmişlerdir.¹⁶ Buna göre putperestliğin tarihi insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Kâbe ve civarında başlayan putçuluk ise temelde Harem'den ayrılıp sefere çıkan Mekke halkının yanlarında götürdükleri Harem'e dair taş ve diğer cisimlere yönelik tazim anlayışındaki aşırılığın sonucunda oluşmuştur. İbn İshâk'a dayandırılan bu görüşe göre İbrâhim ve İsmâil peygamberlerin dini bu şekilde tahrif edilmiştir.¹⁷

Putperestliğin Arabistan'da yayılmasına sebep olan kişinin Amr b. Lühay olduğu kabul edilmiştir.¹⁸ Bu dönemde putlarla olan ilişki öyle bir seviyeye varmıştı ki hayızlı bir

¹³ Câhiliye dönemi hakkında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Cevâd Ali, *el-Mufasssal*; Adnan Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İstem* 2/3 (Aralık 2004); Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal* 11/1 (2014), 31-46; İsmail Narin, "Câhiliye Döneminde Kurbanlıklar Üzerine Doğurganlığa Bağlı olarak Bina Edilmiş Örfler ve Hükümler," *Bingöl İlahiyat Dergisi* Sayı 2/ (2013), 63-83; Şinasi Gündüz, "Câhiliyenin Kültürel Kodları," *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 8-27; Burhanettin Tatar, "Cahiliye Kavramı Üzerine Felsefi Notlar," *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 29-42; Levent Çavuş, "Kavramsal ve Tarihsel Açısından Cahiliye", *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 44-69; Necati Sümer, "Cahiliye Araplarında Falcılık," *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 134-157; Ramazan Yıldırım, "Çağdaş İslami Hareketlerde Cahiliye Kavramının Sosyo-politik-İtikadî Bağlamı", *Milel ve Nihal* 13/1 (2016), 111-132.

¹⁴ Bu döneme ait kaynaklarda geçen put isimlerinden bazıları şunlardır: Lat, Menat, Uzza, Hübel, Büvane, İsâf, Nâile, Menâf, Ruda', Sa'd, Zülhalasa, Zuşira, Nesr, Saide, Yeğus, Ukaysir, Nühm, Aim, Süayr, Umyânis, Celsed, Fils, Yeuk, Nuhb, Bussa', Zülkaabât, Cihâz, Lebba, Süvâ', Vedd, Muharrik, Şumes, Zülebbâ, Zülkeffeyn, Zübeyh, Teym, Medan gibi isimler, kaynaklarda geçen put isimlerinden bazılarıdır. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/74-77; Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmet Zeki Paşa (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 2000), 16-63; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/227-271; Ayrıca bk. Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", 31-46.

¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/73.

¹⁶ Bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 50-52.

¹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/72.

¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/76; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 58.

kadının onlara yaklaşıp dokunması dahi yasaktı. Ölüm döőeđinde ağlayan Ebû Uhayha'nın Ebû Leheb'e "Benden sonra Uzza'ya tapılmayacağından korktuğum için ağlıyorum"¹⁹ şeklindeki ifadesi bir taraftan paganist bir toplumun büyük ve tehlikeli perestiş anlayışını ortaya koyarken, diğer taraftan Câhiliye döneminin en belirgin inanç yapısının somut nesnelere üzerinden kurumsallaştığını göstermektedir.

Bu dönemde putperestlik pek çok alanda zihinsel etkileşime yol açmış, paganist bir yapıya kaynaklık etmiştir. Câhiliye insanları açısından önemli bir ibadet olarak kabul edilen tavafta putlar en önemli sembol ve muharrik güç olarak kabul edilirdi. Değerli görülen dikili taşlar (ensâb), Lât, Menât, Uzzâ ve Zülhalesa gibi putlar, Kâbe'nin etrafı, cemerât (şeytan taşlama yeri), kesilen kurbanlar ve hatta bazı ileri gelenlerin kabirleri tavaf edilirdi.²⁰ Önem atfettikleri kişilerin suretleri yapılarak onlara tazim gösterilir ve putlar doğrudan bu kişilerin kendi adlarıyla anılırdı.²¹ Putlar eğlence eşliğinde el çırpılarak ve ıslık çalınarak selamlanırdı. Beytullah'ta ıslık çalmak ve el çırpma şeklinde yürütülen böyle bir ritüel esasen bir muhalefet biçimi ve hayat tarzı haline dönüşmüştü.²² Bu dönemde giyilmiş elbiselerin günaha bulaştığı kabul edildiğinden, Mekke'ye gelen misafirler husûsî elbiseler satın almak suretiyle putlar eşliğinde ziyaretler yapar, elbise alma imkânı olmayanlar ise tavafı çıplak olarak îfâ ederlerdi.²³ İbn Abbas'a (ö. 68/687) dayandırılan bir görüşe göre çıplak olarak yapılan bu tavafı erkekler gündüz, kadınlar ise gece vakti gerçekleştirirlerdi.²⁴ Bu özel hazırlık ilah olarak düşünölen putların huzurunda onlara tazim ve hürmet gayesiyle yapılmaktaydı.

Câhiliye döneminde puta tapmak dinî bir maksatla beraber ekonomik, kültürel ve güç anlayışını sergileme gibi maksatları da içermekteydi. Bu dönemde insanlar bütünüyle dinsiz olmayıp, taptıkları putları aracı olarak kabul eden bir anlayışla Allah'a inandıklarını kabul ederlerdi.²⁵ Kâbe'nin iç duvarlarında Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. Meryem ve Hz. İsâ'ya ait resimler bulunmaktaydı.²⁶ Câhiliye dönemi insanları Beytullah'a gelenlere hizmeti bir şeref addederek²⁷ kendilerine "ehlullah" (Allah'a yakın olanlar/üstün olanlar) demekteydiler.²⁸ Bu düşönceleriyle esasen yaratıcı bir varlığı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında Câhiliye Arapları'nın şî'ra yıldızına çok değer verdikleri ve bazı kabilelerin onu ilah addedip putlar gibi şî'raya taptıkları rivayet edilmektedir.²⁹ İbadet görönlümlü bütün bu ritüellerde putları merkeze alan bir anlayış ve bakış açısı tercih edilmiş, putlar ve benzeri nesnelere ilah mantalitesinin esas gücünü oluşturmıştır.

¹⁹ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 23.

²⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 33; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/354-355.

²¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân* (b.y.: Dâru'l-İslâh, 1992), 46; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, h.1407), 1/208.

²² Bu aynı zamanda müşrik Arapların namaz görönlüsü adını altında Müslömanların ibadetlerine zarar verdikleri bir engelleme hareketiydi. Bk. el-Enfâl 8/35.

²³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/357-361.

²⁴ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşti es-Salih (Beyrût: Dâru'l-Endölüs 1431), 1/179.

²⁵ Yûnus 10/18; el-Ankebût 29/61; ez-Zümer 39/3, 43-44.

²⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, tr. Salih Tuğ (Ankara: 2003), 1/25-26.

²⁷ Câhiliye döneminde de hicâbe (Kâbe örtüsü ve kapıcılık), sikâye (su dağıtma), rifâde (yemek hazırlama) ve sidâne (Kâbe'nin güvenliği) gibi görevler özenle yerine getirilmekteydi. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, 1/143.

²⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/194-195, 2/151.

²⁹ Murat Sölün, "Şî'ra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/181.

Putları ilah olarak telakki eden anlayışın geçmişten gelen ve sonradan oluşan bazı sebepleri vardır. Esasen Câhiliye Araplarında Allah'ın var ve bir olduğu fikri kabul edilmekte, inanç dünyalarında kısmen kıyamet, yeniden diriliş gibi kavramlar da yer almaktadır. Hatta “Şayet o inkârcılara, “Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?” diye soracak olsan, hiç tereddütsüz “Allah’tır” derler.”³⁰ âyet-i kerimesi de müşriklerin Tanrı tasavvuruna işaret etmektedir. Ancak diğer taraftan dönemin insanları yine de putlara tapmaktan imtina etmemiş ve buna dair bazı gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre doğrudan Allah’a ulaşmak mümkün olmadığından, putlar Allah’a ulaştırılan birer şefaathçi konumundadırlar.³¹ Bunun için İslam öncesi dönemde Kâbe ve çevresindeki taşlara kutsallık atfedilir, yolculuklarda yanlarında taşınır ve taşlara tevessül edilirdi. Bu anlayışa göre doğrudan Allah’a ulaşmak imkânsız olduğundan, putlarla irtibata geçilip onların birer aracı olduğu kabul edilmekte ve Allah ile ancak bu şekilde irtibat sağlanabileceğine inanılmaktadır.³²

Câhiliye dönemindeki anlayışa göre putlar Allah ile kul arasında çok kıymetli vasıtalarlardır. Dolayısıyla Allah’ı razı etmenin yolu putları razı etmekten geçer. Nitekim “Biz onlara sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.”³³ meâlindeki âyet-i kerîme ile sergilenen yaklaşım bunu doğrulamaktadır. Ancak Câhiliye dönemi insanları kendileri için bir fayda yaratamayan veya bir zararı ortadan kaldıracı kudrette olamayan cisimlerin ilah şeklinde sunulmasını akli ve nakli açıdan izah edememektedirler.³⁴

Bu dönemin bir başka anlayışına göre Allah’ın yeryüzüne müdahalesi, adeta onun eli mahiyetinde olan putlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Câhiliye dönemindeki meşhur fal oklarının bu amaç için kullanıldığı, işlerin hayırlı olup olmadığına putlar huzurunda çekilen oklar neticesinde belirlendiği ve bunun da dolaylı olarak Allah’ın kararı olduğu kabul edilmektedir.³⁵

Tüm pagan toplumlarında olduğu gibi Câhiliye döneminde de atalar dinini kabullenme ve taklide dayalı bir inanma biçimine şahit olmaktayız. Onlar atalarının her şeyi daha iyi bildiklerini ve daha hayırlı bir toplum olduklarını ileri sürerek kayıtsız ve sorgusuz bir teslimiyet anlayışıyla hareket etmekteydiler.³⁶ Hatta onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun” denildiğinde, “Hayır, biz atalarımızdan gördüğümüze uyarız.”³⁷ şeklinde cevap vermişlerdi. Bu durum hem hazır olan bir yapının avantajlarını kullanma, hem de zihinsel bir şartlanmışlığın etkisiyle oluşan bir anlayışa işaret etmektedir. İnançlarına göre Allah dileseydi müşrikler ondan başkasına tapamaz, putları ilah edinemezlerdi.³⁸ Bu düşünceye göre esasen onlar yaratıcı bir varlığı kabul ettikleri halde sorumluluk üstlenmeyen bir yaklaşımı benimsemiş olmaktadır.

³⁰ el-Ankebût 29/61.

³¹ Yûnus 10/18; Meryem 19/81; ez-Zümer 39/3, 43-44; ez-Zuhruf 43/86; Geniş bilgi için bk. Abdurrahim Kaplan, “İbn Atıyye Tefsirinde Şefaath”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, (Haziran 2020), s.149-175.

³² Bk. ez-Zümer 39/3.

³³ ez-Zümer 39/3.

³⁴ Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1418), 23/245.

³⁵ Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l Fikr, 1978), 32-33; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/117-119.

³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/552.

³⁷ el-Bakara 2/170.

³⁸ Bk. en-Nahl, 16/35; ez-Zuhruf 43/20.

Bu dönemde putperestliğin yaygın olmasının bir sebebi de putçuluk anlayışının bir geçim kaynağı haline dönüşmüş olmasıdır. Dinî değerlerin menfaat odaklı bir geçim aparatına dönüştürülmesi pratik hayatta büyük bozulmalara ve aşırılıklara yol açmış, bizzat yüce Allah'ın şanı istismar edilerek tehlikenin boyutu toplumun şirk batağına saplanmasına kadar varmıştır.

Câhiliye döneminde inanç ve ahlak yönüyle ifrat ve tefritin boyutları aşılmış, istismar ve çıkarıcılığa dayalı bir düzen kurulmuştur. Tüm bu inanç anlayışlarına karşı İslâmiyet her türlü paganizmi ve putperestliği yasaklamış, eşrefi mahlûkat olan insana yakışmayan bütün kötü âdetleri ortadan kaldırmıştır. Yine İslam hukukî ve ahlâkî cephesiyle de Câhiliye anlayışıyla mücadeleden asla geri durmamış,³⁹ faiz, ölü hayvan eti, kız çocuklarını öldürme ve fuhuş gibi her türlü menfi davranışları kaldırarak İslam'ın ruhuna uygun bir hayat düzeni inşa etmiştir. Yüce Kur'an birden fazla ilah olmasının tabiatın denge, ahenk ve düzenini bozacağını bildirmiş,⁴⁰ Allah'ın zaman ve zeminle mukayyet olmadığını hatırlatmıştır.⁴¹ O başkasına muhtaç olmayan tek bir ilahtır.⁴² Bu sebeple insanları kuvvet ve kudret sahibi olarak yalnızca Allah'ı rab olarak tanımaya davet etmiş,⁴³ putperestliğin doğurduğu yapay ilah anlayışına meydan okuyarak onların bir sinek dahi yaratamayacak acziyette olduklarını bildirmiştir.⁴⁴ Haddi zatında İslam pratikte her türlü modern veya tarihi paganizm, politeizm gibi anlayışlarla mücadele etmiş, bir olan Allah inancıyla tevhid mayasında bütünleştirmeye dayalı bir inanç yapısı inşa etmiş ve ideal bir medeni toplum meydana getirmiştir.

2. Câhiliye Döneminin İbadet Anlayışı.

Câhiliye döneminde putperestlik, kâhinlik gibi inançların ortaya çıkmasıyla beraber geçmişten gelen ve pratikte devam eden bazı ibadet uygulamalarında dikkat çekici unsurlar yer almıştır. Bu dönemin namaz anlayışı ıslık çalmak ve el çırpma yoluyla putları selamlama şeklindeydi.⁴⁵ Kureyş kabilesi tarafından Muharrem'in onuncu gününde fecirden güneşin batımına kadar oruç tutulduğu, bu süre zarfında yeme içmeden ve cinsel birliktelikten uzak durulduğu bilinmektedir.⁴⁶ Ancak sonradan farz kılınan Ramazan orucunun bu dönemde ifâ edildiğini söylemek pek mümkün değildir. Müşriklerin sadaka ve infak konusunda cimri davrandıkları, yoksulu doyumadıkları, iyiliğe teşvik yapmaktan kaçındıkları bir gerçektir.⁴⁷ Câhiliye dönemi ibadetleri arasında putlarla ilişkilendirilmesi bakımından en çok dikkat çeken ise işlevsel yapısı Hz. İbrâhim (a.s.) tarafından oluşturularak kurumsal bir nitelik kazanan, esas temeli ise insanlık tarihiyle aynı döneme denk düşen ve Hz. Âdem'e kadar dayandırılan⁴⁸ hac ve kurban ibadetleridir. Bu ibadetler Câhiliye döneminde içerik ve maksat açısından değiştirilmiş, beslenme, sığınma, güvenlik gibi hizmetler devam etmiş; tavaf, vakfe, sa'y, kurban gibi uygulamalar ise gerçek

³⁹ Fayda, "Câhiliye", 7/18.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/22.

⁴¹ el-Hadîd 57/3.

⁴² el-İhlâs 1-4.

⁴³ ez-Zâriyât 51/58.

⁴⁴ el-Hac 22/73.

⁴⁵ el-Enfâl 8/35.

⁴⁶ Bk. Buhârî, "Savm", 1; "Menakıb", 85; Müslim, "Siyâm", 19.

⁴⁷ Bk. Fecr 89/17-20; el-Mâûn 107/1-3.

⁴⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/36; Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-taberî* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 1/123-126; Ebü'l Hasen Ali b. Ebî'l Kerem el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-'Arabî, 1997), 1/35.

amacından saptırılarak tevhid zemininden yoksun bırakılmıştır. Kısaca Câhiliye dönemindeki ibadetler şirkin egemen olduğu düalist bir formata bürünmüş, esas mana ve maksadından uzak bir gaye için icra edilmiştir. Ancak daha önce yapılan bir çalışmamızda dönemin hac anlayışı değerlendirildiğinden⁴⁹ burada aynı konuya tekrar girilmeyecek,⁵⁰ dikkat çekici bir ibadet olarak kurban üzerinde durulacaktır.

Kurban, kulun Allah'a yakınlığını ve samimiyetinin ölçüsünü ifade eden bir ibadettir. Câhiliye toplumunun kültüründe ve dinî hayatında önemli bir yere sahip olan kurban, insanlık tarihi kadar kadim bir geçmişe sahiptir. Kur'an'da ilk insan ve ilk Peygamber Âdem'in (a.s.) evlatlarının kurbanı,⁵¹ İbrâhim (a.s.) ile oğlu İsmâil'in (a.s.) kurbanı⁵² ve Hz. Mûsâ zamanında İsrâiloğullarından kesilmesi istenen kurban⁵³ örnekleri dikkat çekmektedir. Genel anlamda "objelerin bir tanrıya veya herhangi bir tabiatüstü güce takdim edildiği bir kült faaliyeti"⁵⁴ şeklinde tarif edilen kurban olgusunun diğer kültürlerde de mânevî bir güç kaynağı olarak kabul edildiği bilinmektedir. Mesela Yahudilikte Hz. Mûsâ'ya dayandırılan kurbanların varlığından söz edilmekte,⁵⁵ ataları tarafından Tanrı'ya takdim edilmek üzere kurban yerleri hazırlandığı anlatılmakta,⁵⁶ Hristiyanlıkta bir cüzzamlıyı iyileştiren Hz. İsa'nın ona bir kurban kesmesini emrettiği bildirilmektedir.⁵⁷ Ayrıca Antik Yunan, Eski Mısır, Sümer, Hitit, Afrika, Çin ve Mezopotamya kültürleri ile Şintoizm, Hinduizm gibi dinlerde kurban izlerine rastlanmaktadır.⁵⁸ Hatta tarihî süreç içerisinde kurbandaki yaklaşım tahrifat boyutunun sınırlarını da aşarak, insanların kurban edildiği bir yöne evrildiği görülmektedir.⁵⁹

Câhiliye döneminde bir taraftan kurban geleneği devam ederken, diğer taraftan da Hz. İbrâhim'in Hanif anlayışından hızla uzaklaşmıştır. Mekke müşrikleri tarafından putlar için kurban kesilir,⁶⁰ hediyeler takdim edilir ve ziyafetler düzenlenirdi. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, putlarla iyi ilişkiler kurmaktır. Bu sebeple putların huzurunda kan akıtmak büyük öneme sahiptir. Bu yolla kan akrabalığı oluşturarak adeta toplumda saygın bir konuma sahip olmak hedeflenmiştir. Koyun, deve, sığır gibi hayvanların kurban edilmesinin yanında putlara içki ve buhur sunulduğu da bilinmektedir.⁶¹ Adet olarak kurbanın kanı Kâbe'nin duvarlarına ve putlara sürülür, etrafı tavaf edilir, etleri yenmez,

⁴⁹ Câhiliye döneminin hac anlayışı için bk. Enver Polatoğlu, *Kur'an'da Hac* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021), 53-58.

⁵⁰ Câhiliye dönemi hacıyla ilgili olarak bk. Bakara 2/200-202; el-Enfâl 8/35.

⁵¹ Bk. el-Mâide 5/27-31.

⁵² Bk. es-Sâffât 37/102-107.

⁵³ Bk. el-Bakara 2/67-73.

⁵⁴ Ahmet Güç, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2002), 26/434.

⁵⁵ Bk. Tevrat, çev. Hakkı Demirel (İstanbul: Müjde Yayıncılık 1994), Çıkış, 12/1-24, 29/38-42; Sayılar, 28/9-15; Levililer, 23/4-8.

⁵⁶ et-Tekvîn, 12/7; 13/18.

⁵⁷ Bk. Matta 8/4.

⁵⁸ Geniş bilgi için bk. Güç, "Kurban", 26/433-435.

⁵⁹ Eski Mısır, Yunan, Arap, Hint ve Afrika yerlilerinin Tanrılar için esirleri, kız ve erkek çocuklarını adadıkları, Nil nehrinin akması için Mısırlıların her yıl bir kız çocuğunu kurban ettikleri bilgisi yer almaktadır. Mısır'daki bu yanlış anlayışın Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde Mısır valisine gönderilen bir talimatla kaldırıldığı bildirilmektedir. Bk. Musa Kazım Yılmaz, "Haccın Hikmetleri", *Diyanet Dergisi*, 26/3, (1990), 63; Ahmet Güç, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/367; Ayrıca Tevrat'ta ilk çocuğun kurban edilmesinden bahsedilir. Bk. Çıkış, 13/2-12, 22/29; Sayılar, 3/13, 8/17.

⁶⁰ Putlar için kurban kesme âdetinin ilk defa putçuluk anlayışının da başı sayılan Amr bin Lühay tarafından başlatıldığı kabul edilmektedir. Bk. Buhârî, "Amel", 11.

⁶¹ Güç, "Putperestlik", 34/367.

dikili taşların üzerine bırakılarak kuş ve diğer hayvanların yemeleri için terkedilirdi.⁶² Kur'an-ı Kerim'deki; "O hayvanlar üzerine Allah'ın ismini anınız (ve kurban ediniz)...Artık ondan hem kendiniz yiyin, hem de yoksulları doyurun."⁶³ âyet-i kerîmesi Câhiliye döneminin bu yanlış uygulamasına işaret eden bir amaçla nazil olmuştur.

Câhiliye döneminde kurbanlar muvakkat yani belli bir vakte bağlı olanlar ve olmayanlar şeklinde kısımlara ayrılmaktadır. Aynı şekilde Kur'an'da da işaret edildiği gibi⁶⁴ Câhiliye Arapları bazı dinî hükümler bina ettikleri ve örfe dayandırdıkları kurbanlıklarını Bahîre,⁶⁵ Sâibe,⁶⁶ Vasîle,⁶⁷ Hâm,⁶⁸ Atîre⁶⁹ gibi çeşitli isimlendirmelerle anmaktaydılar. İslam literatüründe ise kurbanlar udhiyye (duha vakti ibadet için kesilen hayvan), zebîha (eti için kesilen hayvan), nesîke (ibadet kurbanı), nezr (adak kurbanı), hedy (hac kurbanı), bedene (hacda kesilen büyükbaş hayvan), dem (hacda kesilen küçükbaş hayvan), akîka (doğan çocuk için kesilen kurban) gibi isimlerle anılmaktadır.⁷⁰

Câhiliye dönemi adetlerinden biri olarak akîka,⁷¹ sadece erkek çocuklar için kesilen bir kurbandır. Hz. Peygamber bu sınırlı uygulamayı islah ederek, kız çocuklarını da içine alacak şekilde akîka kurbanını kapsamlı hale dönüştürdü. Ayrıca akîka isminin yerine nesîke tabirinin kullanılmasını tercih etmiştir.⁷² Esasen akîka yeni doğan çocuğun başındaki saça verilen isimdir. Allah Resûlü'nün bu tabiri sevmemesindeki sebep ise, kelimenin "anne-babaya karşı gelmek" anlamındaki ukûk kelimesiyle aynı kökten gelmesidir. Hadis kaynaklarında "Kitâbu'l-'Akîka" şeklinde bölümlerin yer alması ve fıkıh kitaplarında akîka isminin kullanılması, ilmihal kitaplarına da bu isimlendirmeye geçmiştir.

Manasına uygun olarak ifâ edilen kurban insan ile Allah arasındaki samimiyetin ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Kur'an'da; "Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları. O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır."⁷³ âyet-i kerimesiyle kurbanın esas gayesinin Allah'ın rızasını kazanmak istikametindeki dinî duyarlık olduğu, dolayısıyla başka varlıklar adına kurban kesilmesinin makbul bir davranış olamayacağı beyan edilmiştir. Kulun ibadetler yoluyla Allah'a yaklaşması ve O'nun razı olacağı bir olgunluk düzeyine

⁶² Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, en-Nüket ve'l-'uyûn, thk. Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdîrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kutubil-'İlmiyye, ts.), 4/28; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 33; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/354-355, 394; Abdülkerim Özeydin, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/387.

⁶³ el-Hac 22/36; Bk. el-Hac 22/28.

⁶⁴ Bk. el-Mâide 5/103.

⁶⁵ *Bahîre*, putlar için sağılması yasaklanan ve sütü haram kılınan dişi deve veya koyuna verilen isimdir. Bk. Buhârî, "Menâkıb" 9, "Tefsîr", 5/13; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/204-206.

⁶⁶ *Sâibe*'nin Bahîre adlı devenin anası hükmünde olduğu, hastalıktan kurtulan, uzak bir yolculuktan dönen veya hac tavafını bitiren kişinin salıverdiği deve olduğu bildirilmektedir. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/204-205.

⁶⁷ *Vasîle* çok doğum yapmakla bilinen deve veya koyun olup duruma göre etinden erkek veya kadınların yiyebildiği, ya da putlar için kurban edilen hayvandır. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/206; Casim Avcı, "Vasîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2012), 42/550.

⁶⁸ *Hâm*, sulbünden belli sayıda döl alınan erkek veya dişi devedir. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/206.

⁶⁹ *Atîre*, Câhiliye dönemi Araplarının Recep ayının ilk on gününde putları için kestikleri ve Recebiye de dedikleri kurbandır. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/200-206; Halit Ünal, "Atîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/79-80.

⁷⁰ Güç, "Kurban", 26/433; Ali Bardakoğlu, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/436-437.

⁷¹ Akîka kelimesi Câhiliye kültürüne ait bir kavramdır. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 8/243.

⁷² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvaţta*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Kahire: y.y. 1962), 'Akîka', 1.

⁷³ el-Hac 22/37.

yükselmesi, yüce yaratıcının iradesine sadık olduğu anlamını taşımaktadır. Sonuç olarak Câhiliye döneminde kurban esas gaye ve hikmetinin dışında bir amaca hizmet için öngörülmuş, putları memnun edecek bir ritüele ve paganist kültürün bir objesi haline dönüştürülmüştür.

3. Câhiliye Döneminin İnsan Anlayışı

Putperestlikte temel figürler insanlar arasından seçilmiştir. Bazen değer atfetmekten, bazen de zamana bağlı olarak gelişen yanlış algılar sebebiyle şahısların putlaştırıldığı görülmektedir. Atalar kültürünün hâkim olduğu Câhiliye döneminde insanlar güce dayalı bir yapının tesiriyle inanç, soy, renk ve cinsiyet gibi çeşitli sınıfsal ayrıştırmalara tabi tutulmaktaydılar. Belli soylara mensup olanların tüm haklardan yararlanma imkânları bulunurken, diğer taraftan soy, renk ve cinsiyet farkından dolayı sınıfsal ayrıştırmalar ve toplumsal baskılar devam etmekteydi. Bu dönemde kız evlat sahibi olmak, başlı başına büyük bir zulmün ve baskının muhatabı olmakla eşdeğer kabul edilmiştir.

Tarihin bir döneminde insanların örf, adet, töre adı altında kız çocuklarını diri diri toprağa gömmeleri, bu dönemi “Câhiliye” adıyla ön plana çıkarmıştır. Kur’an’a göre öldürülen kız çocuklarının ahirette babalarıyla yüzleştirilerek öldürülme gerekçelerinin sorgulanması,⁷⁴ bu suçun açıkça işlendiğinin en büyük delilidir.⁷⁵ Kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü ve putlar için feda edildiği bu yanlış âdete “ve’dü’l-benât” (وأد البنات), gömülen kız çocuğuna ise “mev’ûde” (الموؤدة)⁷⁶ denilmekteydi. Câhiliye Arapları aile bütçesine katkıda bulunma veya güç elde etme gayesiyle erkek çocuklarının doğumuyla büyük sevinç yaşarlarken, kız çocuklarının doğumundan dolayı karamsar duygulara kapılırlardı. Hatta onlardan birisine bir kız çocuğunun olduğu “müjdelendiğinde”, öfkeden yüzü mosmor kesilir, bu durum karşısında utanç duyarak insanlardan gizlenir ve çocuktan kurtulmak için yol arardı.⁷⁷ Bunun için iki yol takip edilirdi. Birincisi kızını öldürmek isteyen kişi doğum zamanına yakın bir kuyu kazdırır, doğum kuyu başında gerçekleşir ve doğan çocuk kız ise orada kuyuya atılırdı. İkinci yol ise kız çocuğunun altı yaşına geldikten sonra güzel elbiseler giydirilip süslenerek kendisi için çölde hazırlanan kuyuya atılması şeklindeydi.⁷⁸ Bunun gerekçesinin “geçim kaygısı”⁷⁹ veya kötü yola düşme ihtimaline bağlı olarak “namus anlayışı” olduğu düşünülmektedir. Özellikle kabileler arası savaş ve davalarda kadınların esir veya köle olarak alıkonulması Câhiliye Arapları için onur kırıcı olarak kabul edildiğinden, kız çocuklarına karşı töreye dayalı bir telakki ortaya çıkmıştır.⁸⁰ Ayrıca kızların evlenip evden ayrılması ebeveyn için faydasız olduğu anlamını taşıdığından, onun varlığı aileye bir yük olarak görülürdü. Diğer taraftan Tanrılar için insan kurban etme âdetinin de bu yanlış gelenek üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Yukarıda geçen âyet-i kerimeye göre kız çocuğu haberinin “müjde” şeklinde duyurulması, esasen insan fitratına

⁷⁴ et-Tekvîr 81/7-8.

⁷⁵ Ayrıca çocukların öldürülmesiyle ilgili olarak bk. el-En’am 6/137.

⁷⁶ et-Tekvîr 81/7.

⁷⁷ en-Nahl 16/58-59; Bk. ez-Zuhruf 43/17.

⁷⁸ Muhammed Cemâlüddîn bin Muhammed el-Kâsîmî, *Meḥâsinü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Basil (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418), 9/415; Mehmet Ali Kapar, “Mev’ûde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/491.

⁷⁹ Bk. el-En’âm 6/137, 140, 151; el-İsrâ 17/31; el-Mümtehine 60/12.

⁸⁰ Kaḏî Nasîrüddin Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrût: Dâru İhyâ’i’t-Turasi’l- ‘Arabî, 1418), 5/289; Heyet, *Kur’an Yolu*, 3/410.

uygun olan bir halin tasavvuru olup, Kur'an mantığı bağlamında kız-erkek arasında ayırım yapmanın yanlışlığını vehmettirmektedir.

Kız çocuklarını kendilerine nispet etmekten çekinen Câhiliye Arapları, aynı çocukları Allah'a nispet etmekten çekinmemiş⁸¹ ve bunun sonucu olarak şirk batağına saplanmaktan kurtulamamışlardır. Câhiliye döneminin putlarından Lât, Menât, Uzza gibi meşhur olanları Allah'ın kızları olarak tahayyül edilmiş ve birer tanrıça olarak sunulmuşlardır.⁸² Bu dönemde evlenen kadınlara mehir verilmez,⁸³ kadınlar ve çocuklar miras almaktan mahrum bırakılır ve sadece yetişkin erkekler mirastan pay alabilirlerdi.⁸⁴ Yabancı bir erkek kocası ölen bir kadına gelerek üzerine bir elbise atar ve bu şekilde zorla ona mirasçı olurdu.⁸⁵ Mallarını ellerinden almak için bilinçli olarak varlıklı yetim kızlarla⁸⁶ ve babalarının evlendikleri kadınlarla evlilik yapılırdı.⁸⁷ Defalarca boşanmış eşlere tekrar tekrar geri dönülerek kadınlar istismar edilir,⁸⁸ âdetli kadınlarla aynı sofrada yemek yenmez ve birlikte aynı ortamda oturulmazdı.⁸⁹ Hatta başlangıçta beyaz olan Hacerü'l-Esved'in âdetli kadınların dokunması sebebiyle siyaha döndüğü yönündeki düşünce,⁹⁰ kadın karşıtı anlayışın boyutunu anlamak açısından önemli bir örnektir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'de bulunduğu dönemde Câhiliye çağının yanlış âdetlerine karşı somut adımlar atarak birinci 'Akabe Bey'atı'nda Medinelilerden çocuklarını öldürmemeleri konusunda kesin söz almış⁹¹ ve Veda hutbesinde kadınların emanet bilinciyle korunmasını emretmiştir. Kays bin Âsım isimli bir kişi Müslüman olmadan önce sekiz tane kız çocuğunu öldürdüğünü söylediğinde Hz. Peygamber gözyaşlarına hâkim olamamış, Kays'a dönerek öldürülen her bir kız çocuğunun yerine birer köle azad etmesini söylemiştir.⁹² Câhiliye döneminde kölelik sistemi çok yaygındı. Köle azad edilmesi, İslâm'ın insan hürriyetine verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Kur'an'ın nüzulüyle beraber bir taraftan kölelik gibi insan hürriyetini ilgilendiren konularda çok önemli gelişmeler yaşanmış; diğer taraftan da her türlü kibir, taassup, kabilecilik, iç çekişmeler ve kan davaları gibi Câhiliye'nin bütün yanlış örf ve âdetleri ortadan kaldırılmıştır.

Câhiliye döneminin en dikkat çeken yönlerinden birisi de kan davalarının kolektif bir realiteye dönüşmüş olmasıdır. İslam ile tanışmadan önce Evs ve Hazrec kabileleri

⁸¹ "Şimdi onlardan şunu cevaplamalarını iste: Kızlar rabbinin de erkek çocuklar onların mı?" (es-Sâffât 37/149); "Yoksa O, yarattıkları arasından kızları kendisinin saydı da erkek çocukları size mi ayırdı?" (ez-Zuhuf 43/16); "Erkek çocuklar size de kızlar O'na öyle mi?" (en-Necm 53/21).

⁸² Bk. Demircan, "Câhiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", 18.

⁸³ Ebû Abdillâh Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtîhu'l-ğayb)* (Beyrût: Dâru'l-İhyâ'i-Turasi'l-'Arabî, 1420), 9/491; Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 3/14.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/477, 570; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 9/502, 10/66.

⁸⁵ İmaduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîrü'l-Kur'ân'il-'azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 2/210; Bk. en-Nisâ 4/19.

⁸⁶ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 6/404.

⁸⁷ en-Nisâ 4/22.

⁸⁸ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 6/442.

⁸⁹ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 6/414.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/187.

⁹¹ el-Mümtehine 60/12.

⁹² Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1964), 19/233; Kâsimî, *Meğâsinü't-te'vil*, 9/415.

arasında yıllarca süren kan davaları daha da büyüyerek Buas Savaşı'na sebep olmuştur.⁹³ Bekr ve Tağlib kabileleri arasında Besus Harbi'nin çıkması,⁹⁴ Kays-Aylân ve Kureyş-Kinâne kabileleri arasındaki Ficâr Savaşları⁹⁵ Câhiliye döneminde kan davalarının yol açtığı diğer bazı savaşlardır. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in; "Câhiliyeden kalma bütün kan davaları kaldırılmış, ayaklarımın altındadır."⁹⁶ anlamındaki mesajı, kan davalarının toplumda büyük bir sorun haline geldiğine işaret etmektedir.

Câhiliye çağının bir başka dikkat çeken yönü ise sınıfsal ayırım ve ayrışmaların artarak kabilecilik ve kavmiyetçilik fikrinin tetiklenmesidir. Müşrikler bazı ibadet mekânlarında atalarının isimlerini zikrederek gururlanıp kibirlenir ve birbirlerine karşı hırs ve üstünlük hissine kapılırlardı.⁹⁷ Bu davranış İslâm'ın anlayışına aykırı olduğundan yüce Kur'an'da eleştirilmiş ve atalarla övünmek yerine Allah'ın anılması gerektiğine dikkat çekilerek ihlas ve samimiyet içeren bir kulluk biçimi tavsiye edilmiştir.⁹⁸ Aynı zamanda âyet-i kerîme küçük çocukların babalarına olan samimi sevgileri, yardım ve destek konusundaki güvenleri gibi bir güven ile Allah'a güvenilmesi gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁹

Bir gün annesinin ten renginden dolayı bir köleye hakaret eden Ebûzer (r.a.), Hz. Peygamber tarafından şiddetle uyarılır. Resûlullah (s.a.s.); "Ey Ebûzer! Demek sende hâlâ Câhiliye adetleri var. O hakaret ettiğiniz siyah tenli insanlar sizin kardeşlerinizdir. Allah onları size emanet etmiştir. Kimin himayesinde böyle bir kardeşi varsa ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Ona ağır işler yaptırmasın." dedi.¹⁰⁰ Burada zikredilen örnek hem Câhiliye devrinin insan algısını ve hem de İslam dininin insana verdiği değer anlayışını ortaya koymaktadır. İslam inancında insanla alay etmek, kaş göz hareketleriyle küçük düşürmek, manevi yapısını hakaret konusu haline getirmek ve onur kırıcı davranışlarda bulunmak yasaklanmıştır.¹⁰¹ Bununla beraber dinde haksız yere "adam öldürmek" en büyük günahlardan sayılmış,¹⁰² kasten öldürmelere karşı bir müeyyide olarak caydırıcı olması açısından kısas hakkı tanınmış,¹⁰³ kısasta ise "cana can, göze göz, dişe diş" ilkesi bağlamında adaletli olunması emredilmiştir.¹⁰⁴

4. Câhiliye Döneminin Melek Anlayışı

İslam inancına göre nûrânî varlıklar olan melekler, maddi sûretlerden mücerret olarak farklı sûretlere girebilen, yeme içme ihtiyacı olmayan¹⁰⁵ ve duyularla algılanamayan özelliklere sahiptirler. Varlıkları Hz. Âdem'in yaratılışının öncesine dayanan¹⁰⁶ melekler

⁹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1/555.

⁹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/305.

⁹⁵ Hüseyin Algül, "Ficar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/52.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/9.

⁹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru'l Hicr, 2001), 2/295; Heyet, (H. Karaman ve diğerleri), *Kur'an Yolu* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 1/318.

⁹⁸ el-Bakara 2/200.

⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/297; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/431.

¹⁰⁰ Buhârî, "İman", 30.

¹⁰¹ Bk. el-Hucurât 49/11-12; el-Hümeze 94/1-9.

¹⁰² Bk. en-Nisâ 4/93; el-Mâide 5/32; el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/33.

¹⁰³ el-Bakara 1/179.

¹⁰⁴ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁵ Hûd 11/69-70; ez-Zâriyât 51/24-28.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/30-34.

hakkında insanlık tarihinde pek çok yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Yahudiler Hz. Üzeyr'i "Allah'ın oğlu" olarak telakki ederlerken, Hristiyanlar benzer bir yaklaşımla İsa Mesih'i "Allah'ın oğlu" şeklinde düşündüler.¹⁰⁷ Araplar ise "dişi ve Allah'ın kızları" olarak kabul ettikleri¹⁰⁸ melekleri ilahlaştırarak birer tapınma nesnesi haline dönüştürdüler.¹⁰⁹ Bu durum karşısında yüce Allah; "Demek erkek size, dişi O'na öyle mi?"¹¹⁰ mealindeki mesajıyla müşrikler tarafından kurgulanan geçersiz mantıksal çıkarıma dikkat çekmiştir. Allah'a çocuk isnat etmek, O'nu bir insan gibi tasavvur etmektir ki bu büyük bir günahdır. O bir anne-babaya ihtiyaç duymaktan da münezzehtir.¹¹¹ Diğer taraftan kız çocuklarını öldürüp Allah'a kızlar isnat etmek,¹¹² Câhiliye dönemi Araplarının en büyük çelişki ve tutarsızlıklarından birisidir. Meleklerle yönelik bu tasavvurun bir sonucu olarak Câhiliyedeki Lât, Menât, Uzza gibi putlar dahi Allah'ın kızları olarak tahayyül edilmekteydiler.¹¹³

Câhiliye döneminde inanç noktasında denge ve itidalden uzaklaştıkça, itikâdî açıdan da ifrat-tefrit anlayışına doğru evrilmelerin ve aşırılıkların yaşandığı görülmektedir. Bu sebeple Câhiliye dönemi insanları ilah olarak konumlandıkları melekleri, bazen de normal bir beşer gibi tahayyül etmekteydiler. Bunun bir sonucu olarak Kur'an'ın Allah Resûlü'ne inmesini kabullenmekte zorlanmış ve "Ona bir melek indirilmeli değil miydi?"¹¹⁴ şeklinde itirazlar iler sürmüşlerdir.

Melekler konusundaki bu yaklaşımın yanı sıra Arapların cinler için de bazı farklı olağanüstü kanaatlere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Onlar bazı tanrısal güç ve yetenekler yükleyerek cinleri olağanüstü bir konuma yücelterek, kâhinlere ve şeytanlara haber getirdiklerine inanırlardı. Zararlı olduklarını düşündükleri için bu konuda özel tedbirler alır, kendilerinin sempatisini kazanmaya çalışırlardı.¹¹⁵

Sonuç olarak Kur'an'ın bilgi sistematiği içerisinde düşündüğümüzde Allah'ın en hoşlanmadığı davranışlar arasında O'na çocuk isnat etmenin olduğu anlaşılmaktadır. Öz kızlarını diri diri toprağa gömen Câhiliye mensuplarının bir yandan melekleri kız olarak tahayyül etmeleri, diğer taraftan da kızları kâinatın yüce yaratıcısına isnat etmekten sakınmamaları ve hatta put olarak tapınmaları büyük bir çelişkiye işaret etmektedir.

5. Câhiliye Döneminin Ticaret Anlayışı

Kur'an'da Allah insan ilişkisi bazı durumlarda ticarî terminolojiyle ifade edilmiş ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi için "satın alma", "alış-veriş" gibi kavramlar kullanılmıştır.¹¹⁶ Bu durum Kur'an'ın inmeye başladığı dönemde özellikle Mekke'de ekonomik hayatın ve ticarî ilişkilerin yaygın olduğuna işaret etmektedir. Câhiliye döneminin putperestlik anlayışı sadece dinî bir maksat içermemekte, aynı zamanda

¹⁰⁷ et-Tevbe 9/30.

¹⁰⁸ es-Sâffât 37/149-150; ez-Zuhuf 43/19.

¹⁰⁹ Sebe' 34/40.

¹¹⁰ en-Necm 53/21-22; Bk. el-İsrâ 17/40.

¹¹¹ İhlas 112/1-4.

¹¹² en-Nahl 16/57; el-İsrâ 17/40; es-Sâffât 37/149; ez-Zuhuf 43/16; en-Necm 53/21-22.

¹¹³ Demircan, "Câhiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", 18.

¹¹⁴ En'am 6/8.

¹¹⁵ Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 7/404-405.

¹¹⁶ "Onlar hidayete karşılık sapıklığı satın alan kimselerdir. Bu sebeple alışverişleri onlara fayda sağlamamıştır." el-Bakara 2/275; "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır." et-Tevbe 9/111; Ayrıca bk. es-Saf 61/10.

ekonomik ve kültürel maksatlar da içermektedir. Bu dönemde ticarî ilişkiler çok önemsenmekte, putlar araç olarak öne sürülmekte ve onların huzurundaki alış-verişler güvenli olarak nitelenmektedir. Çoğunlukla dışa bağımlı olan Mekke'deki ticarî anlayış ve iktisadi yapı, kurulan panayırlar sayesinde büyük bir pazara dönüşmüştü. Bu panayırların en meşhur dışa açılanı hac mevsiminde kurulan Ukâz ve bununla beraber Mecenne ve Zülmecaz panayırlarıydı. Medine'de ise Sefâsif, Müzâhim, Kaynuka, Zübâle gibi meşhur panayırlar kurulurdu. Hatta Yahudilere ait olan Kaynuka pazarının cuma günleri kurulduğu belirtilmektedir.¹¹⁷ Mekke panayırlarına katılan tüccarlardan mallarının onda birine karşılık gelen öşür vergisi alınmaktaydı.¹¹⁸ Bir taraftan dışa bağımlı ticarete dayalı hayat yoğun ve işlevsellik açısından süreklilik arz ederken, diğer taraftan İslam öncesi Araplarda tevekkül anlayışına aykırı olur düşüncesiyle ihram süreci tamamlanana kadar ticaret yapılmazdı.¹¹⁹ Dışa bağımlı ticarî ilişkilerin bir sonucu olarak Hicaz bölgesiyle Şam, Yemen, Tâif, Irak, Mısır, Basra, Habeşistan ve çevre şehirler arasında etkileşim sağlanarak yeni toplumsal ilişkiler için zemin hazırlanmış; şiir, edebiyat, dil gibi kültürel alanlarda etkileşim yaşanmıştır. Ancak bütün bu yoğun ilişki ağıyla beraber pagan kültürünün etkisiyle mal/sermaye belli kabilelerin tekelinde kalmış, insanlar borçlandırılmış, ticarî hayat faiz ile şekillenmiş ve faiz normal alış-veriş gibi kabul edilmiştir.¹²⁰

Toplumsal çöküntülere sebep olan faiz (ribâ), kelime olarak fazlalık, artma, çoğalma gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ribâ, ödünç muamelelerde ya da alışverişte karşılığı olmayan hakiki veya hükmî bir fazlalıktır.¹²¹ Buna göre ticarî münasebetlerin yoğun olduğu dönem olarak Câhiliye, aynı zamanda haksız kazancın da yaygınlaştığı önemli bir zaman olarak bilinmektedir. Bu dönemin bir uygulaması olarak borçlu olan kişi alacaklı olduğu kişiye gider ve borcun ertelenmesi halinde belli bir miktar fazla vereceğini taahhüt ederdi.¹²² Bu haksız uygulamaya karşı Allah Resûlü (s.a.s.) Câhiliyeden kalma her türlü ribânın (faizin) kaldırıldığını ilan etmiş ve ilk kaldırdığı ribânın da amcası Abbas'a ait olduğunu bildirmiştir.¹²³ Kur'ân-ı Kerîm'e göre faiz haksız ve batıl bir kazanç olup¹²⁴ malı eksiltir.¹²⁵ Faiz yemek, Allah ve Resûlü'ne savaş açmak gibi kabul edilmiş,¹²⁶ faiz yiyenlerin şeytan çarpmışçasına bir halde diriltilecekleri haber verilmiştir.¹²⁷

Putlar adına pek çok alanda yapılan muameleler, haksızlığa ve kul hakkı ihlallerine yol açmıştır. Câhiliye dönemindeki ticarî haksızlıklar, servetin belli kişi ve toplulukların kontrolünde olmasına sebep olmuştur. İslam ise bu haksızlıkları ortadan kaldırmak için temel prensipler inşa etmiştir. Bir gün pazar esnafını denetleyen Hz. Peygamber (s.a.s.) bir buğday çuvalının içine elini daldırması ve alt kısmının ıslak olduğunu fark etmiştir. Satıcıya

¹¹⁷ Bk. Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/131; Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/194-196.

¹¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/474.

¹¹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/373.

¹²⁰ Bk. el-Bakara 2/275.

¹²¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 340.

¹²² İsmail Özsoy, "Faiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110.

¹²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/27; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/339.

¹²⁴ el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29.

¹²⁵ el-Bakara 2/276; Rum 30/39.

¹²⁶ el-Bakara 2/279.

¹²⁷ el-Bakara 2/275.

yönelik “*Bizi aldatan bizden değildir.*”¹²⁸ meâlindeki meşhur sözünü bizzat şahit olduğu bu hileli satış esnasında söylemiştir.

Câhiliye dönemi mantığına göre Allah’ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah’a ve ortaklarına yani şefaatchi putlara adanıp taksim edilirdi.¹²⁹ Allah’a adadıkları zirai ürün ve hayvanlarını misafir, yoksul, yetim ve diğer muhtaçlara harcarlardı. Putlara ayrılan pay ise âyinlerde ve putların bakım işlerinde kullanılırdı. Allah için ayrılan paydan putlara aktarım yapılır, ancak putların payından Allah’a aktarım yapılmazdı. Yine Allah’ın payından kendilerine harcama yaparlarken, putların payına dokunmazlardı.¹³⁰ Bu durum Câhiliye döneminde ticarî ürünler ve menfaatlerin dağıtımında bile putların Allah’tan üstün tutulduğunu göstermektedir.

Sonuç

Câhiliye döneminde Yahudilik, Hristiyanlık gibi bazı inanç grupları olmakla beraber en yaygın inanma biçimi putperestliktir. Bu çalışmamızda Câhiliye dönemi adetlerinin şekillenmesinde büyük rolü olan putperestliğin Hz. Nuh’tan önce başladığını ve Hz. Âdem’in çocuklarının dönemine kadar uzandığını tespit ettik. Bu bilgiye göre paganizm hareketinin temeli insanlık tarihi kadar eski bir zamana dayanmaktadır. Câhiliye dönemi Araplarında tapınılan putların insan suretinde olması, kitleler tarafından önemsenen kişiliklerin zamanla putlaştırıldığını göstermektedir. Kâbe ve civarında başlayan putçuluk ise belli dinamiklerin yanında ayrıca seferlere çıkan Mekke halkının yanlarına aldıkları Harem bölgesine ait taş ve cisimlere yönelik tazim anlayışındaki aşırılığın etkisiyle oluşmuştur. Buna bağlı olarak put kültünün inanç, ahlak, ibadet, itikat ve muamelat konularının bütününe etki ettiği ve insanın özgürlük alanını sınırlandırdığı görülmektedir. Kur’ân-ı Kerim’in indiği topluluğun paganist bir anlayışa sahip olması ve her kabilenin atalar kültünün tesiriyle putları tanrı edinmesi, putperestliğin kuşaktan kuşağa devam ettiğini göstermektedir. Bu sebeple Câhiliye toplumunun bir zamandan ziyade, kuşaklar boyu devam eden bir anlayış ve zihniyet meselesi olduğu anlaşılmaktadır.

Câhiliye devrindeki ibadet anlayışının kutsallık atfedilen putçuluk hareketinden oldukça etkilendiği bir gerçektir. Özellikle aktif bir şekilde işlevselliği devam eden ve değerli taşlar, hatta bazı ileri gelenlerin kabirlerinin tavaf edilmesi şeklinde putlarla ilintili hale getirilen kurbanın en kadim ibadetlerden birisi olduğu gerçeği dikkat çekmektedir. Câhiliye Araplarında Allah’ın varlığı tamamen inkâr edilmemiş ancak O’na ulaşmak için ara formüllere ve aracı olarak kabul edilen putlara başvurulmuştur. Putlara kurban adamanın en önemli sebeplerinden birisi onlarla iyi ilişkiler kurmaktır. Bu ilişkinin dozu öylesine artmıştır ki, tarihin bazı dönemlerinde putlar için insanın kurban edildiği gerçeğine rastlanmaktadır. Câhiliye döneminde Ramazan orucuna dair sahih bir kayıt bulunmazken, Muharrem’in onuncu gününde oruç tutulduğu, bu süre zarfında yeme içmeden ve cinsel birliktelikten uzak durulduğu dikkat çekmektedir. Buna göre orucun İslam’dan önce de bilindiğini ve Câhiliye dönemi mantalitesi bağlamında kısmen yerine getirildiğini söylemek mümkündür. Câhiliye çağında hac ibadeti pratikte devam etmiş, ancak putların merkeze alındığı bir yönelişle ifâ edilmiştir. Bu dönemde inanç, soy, renk ve cinsiyet gibi çeşitli

¹²⁸ Müslim, “İman”, 164.

¹²⁹ el-En’am, 6/136.

¹³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/68; Kurtubî, *el-Câmi*, 7/89.

sınıfsal ayrıştırma örneklerine çokça rastlanmıştır. Kız çocuklarının diri diri gömülmesinin en önemli gerekçesi, kızların evlenip evden ayrılması veya kabileler arası savaşlarda kadınların esir olarak alıkonulması şüphesidir. Araplar nezdinde bu onur kırıcı bir davranış kabul edildiğinden, çözüm olarak kızların diri diri gömülmesi yoluna başvurulmuştur. Yine bu dönemin “Câhiliye” şeklinde adlandırılmasında putperestliğin tek etken olmadığı, kadına karşı işlenen mehir, miras gibi hak mahrumiyetleri ile kan davaları ve adam öldürme hadiselerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Câhiliye döneminde ticarî hayatın önemine bağlı olarak çeşitli festivallerin düzenlendiği ve putların aracı kılına sermaye hesaplarının yapıldığı bilinmektedir. Kur’an’da Allah insan ilişkisinin bazı durumlarda ticarî terminolojiyle ifade edilmesi, bu dönemdeki ekonomik hayatın ve ticarî münasebetlerin gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. Mekke’deki ticarî anlayış, kurulan panayırlar sayesinde büyük bir pazara dönüşmüş, dışa bağımlı ticarî ilişkilerin bir sonucu olarak Hicaz bölgesiyle çevredeki şehirler arasında etkileşim sağlanarak yeni toplumsal ilişkiler için zemin hazırlanmış; şiir, edebiyat, dil gibi kültürel alanlarda gelişmeler yaşanmıştır. Ancak bütün bu yoğun ilişki ağıyla beraber mal/sermaye belli kabilelerin tekelinde kalmış, insanlar borçlandırılmış, ticarî hayat faiz ile şekillenmiş, faiz normal alış-veriş gibi kabul edilerek güce dayalı bir ekonomik sistem kurulmuştur. Paganizmin yaygın bir hayat biçimine dönüştüğü bu toplulukta elde edilen gelirlerin taksimatında putlar için önemli paylar ayrılmıştır. Bu durum Câhiliye döneminde putperestliğin dinî, sosyal ve finansal alanların bütününe etki ettiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Algül, Hüseyin. “Ficar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/52. İstanbul: TDV Yayınları 1996.
- Avcı, Casim. “Vasîle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/550. İstanbul: TDV Yayınları 2012.
- Bardakoğlu, Ali. “Kurban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/436-440. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Beydâvî, Kâdî Nasîrüddin Abdullah b. Ömer. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turasi’l- ‘Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi’u’s-şâhîh*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa. 6 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-‘Arab kable’l-İslâm*. b.y.: Dâru’s-Sâkî 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-İlm, 1987.
- Çavuş, Levent. “Kavramsal ve Tarihsel Açıdan Cahiliye”. *Milel ve Nihal*. 13/1, (2016) 44-69.
- Demircan, Adnan. “Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti”. *İstem* 2/3, (2004), 9-29.
- Ezrakî, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câ’e fihâ mine’l-âşâr*. thk. Rüştî es-Salih. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Endülüs 1431.
- Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları 1993.
- Güç, Ahmet. “Kurban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/433-435. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Güç, Ahmet. “Putperestlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/365-368. İstanbul: TDV Yayınları 2007.
- Gündüz, Şinasi. “Câhiliyenin Kültürel Kodları”. *Milel ve Nihal*. 13/1 (2016), 8-27.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2003.

- Heyet. Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî. *el-Kâmîl fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd. 2 Cilt. b.y.: yy. 1431.
- İbn İshâk, Muhammed. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dâru'l Fikr 1978.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Kitâbu'l-Esnâm*. thk. Ahmet Zeki Paşa. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye 2000.
- İbn Kesîr, İmaduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâil ed-Dımeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ân'il-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaţta'* nşr. Abdüvehhâb. Abdüllatîf. Kahire: y.y. 1962.
- İsfahânî, Râğib Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvî. Beyrût: Dâru'l-Kalem 1412.
- Kallek, Cengiz. "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/194-203. İstanbul: TDV Yayınları 2007.
- Kapar, Mehmet Ali. "Mev'ûde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/491-492. Ankara: TDV Yayınları 2004.
- Kaplan, Abdurrahim. "İbn Atıyye Tefsirinde Şefaat". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, (2020), 149-175.
- Kaya, Osman. "Kur'an Bağlamında İslâm Öncesi Arap Yarımadası'nda Dinî Hayat, Putperestlik/Paganizm Örneği", *Diyanet İlmî Dergi*, 49/4, (2013), 7-32.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn bin Muhammed. *Meĥâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Basil. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye 1418.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutub, Muhammed. *Örnek İslâm Toplumunu*. çev. Yusuf Yılmaz. İstanbul: Risâle Yayınları 1990.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Seyyid İbn Abdulmaksûd b. Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. el-Haccac. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Narin, İsmail. "Câhiliye Döneminde Kurbanlıklar Üzerine Doğurganlığa Bağlı olarak Bina Edilmiş Örfler ve Hükümler". *Bingöl İlahiyat Dergisi*. Sayı 2/ (2013), 63-83.
- Özaydın, Abdulkarim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-400. İstanbul: TDV Yayınları 1996.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları 1995.
- Polatoğlu, Enver. *Kur'an'da Hac*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi'l Kâdir. *Muhtâru's-sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnân 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn. *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtîhu'l-ğayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru-İhyâ'i-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Milel ve Nihal*. 11/1 (2014), 31-46.
- Sülün, Murat. "Şi'ra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/180-181. İstanbul: TDV Yayınları 2010.
- Sümer, Necati. "Cahiliye Araplarında Falcılık". *Milel ve Nihal*. 13/1. (2016). 134-157.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 14 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hicr 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Târîhu't-taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs 1387.

- Tatar, Burhanettin. "Cahiliye Kavramı Üzerine Felsefi Notlar". *Milel ve Nihal*. 13/1 (2016), 29-42.
- Tevrat. çev. Hakkı Demirel. İstanbul: Müjde Yayıncılık 1994.
- Ünal, Halit. "Atîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/79-80. İstanbul: TDV Yayınları 1991.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbûrî. *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. b.y.: Dâru'l-İslâh, 1992.
- Yıldırım, Ramazan. "Çağdaş İslami Hareketlerde Cahiliye Kavramının Sosyo-politik-İtikadî Bağlam". *Milel ve Nihal*. 13/1. (2016). 111-132.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Haccın Hikmetleri". *Diyanet Dergisi*. 26/3, (1990), 47-68.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tacü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mecmûâtun Mine'l-Muhakkikîn. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'*. b.y.: Dâru İhyâi Turasil 'Arabî 2002.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1407.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîrû'l-münîr fi'l-'akîdet-i ve's-şerîat-i ve'l-menhec*. 30 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1418.